

СТАНОВЛЕННЯ РАДИКАЛЬНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНОГО НАПРЯМКУ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Олександр САЛТОВСЬКИЙ,

доктор політичних наук, професор кафедри політичних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

На рубежі XIX – XX ст. українське суспільство переживало певну політичну кризу, пов'язану із розчаруванням у результативності та придатності для вирішення актуальних політичних проблем аполітичного культурництва, засади якого розробив П.Куліш та активно пропагували члени Київської (“Старої”) громади – з одного боку, та космополітичного “громадівського” соціалізму М.Драгоманова – з іншого. Ці дві найпотужніші течії тогочасного українського національного політичного мислення не могли задовольнити весь спектр політичних інтересів суспільства і мусили дати місце іншому, відмінному від них, напрямку осмислення існуючої реальності, пошуку шляхів та засобів самоутвердження нації.

Прогресивна частина української громадськості все більше розуміла, що традиційний аполітичний консервативний націоналізм не може виконати функцію національної ідеології в того-

часних історичних умовах. Одночасно драгоманівські космополітичні ідеї викликали настороженість як своїм радикалізмом, так і розглядом національного питання як вторинного, допоміжного при вирішенні проблеми соціального звільнення працюючих мас українського народу. Ряд українських діячів Наддніпрянщини прагнув знайти інше, порівняно з М.Драгомановим, поєднання національного і соціального. Як пише С.Світленко, “...однобічність консервативного націоналізму, як і «космополітизму», усвідомлювалася провідними діячами українського руху 1880-х – початку 1890-х рр.. Не можна не помітити, що О.Я.Кониський і Б.Д.Грінченко – ідейні опоненти М.П.Драгоманова – виступали послідовниками національно-демократичних ідей, які за тих обставин не мали виразної історичної перспективи. О.Я.Кониський вбачав шлях розвитку українства не в “космополітичних”, “уні-

версальних” цінностях, а в освіченні народної маси й інтелігенції на ґрунті широкого націоналізму і глибокого демократизму, а також у поліпшенні економічного становища людей. “Націоналізм” цього видатного українського народолюбця є не проповідь національної виключності, а національний патріотизм, який наповнювався загальнодемократичним змістом і спрямовувався проти великодержавної, русифікаторської політики національного гноблення українського народу з боку російського імперського режиму” [7. 159].

Процеси трансформації життєво-сміслових для нації пошуків розгорталися одночасно в різних частинах України, що свідчило про зростання національної самосвідомості та вироблення спільних політичних ідеалів. Як у Галичині, так і в Наддніпрянській Україні на межі сторіч виникали таємні організації української молоді, що ставили за мету боротьбу за визволення України від усіх форм соціального та національного гноблення. Все більше проникала у свідомість молодих діячів українського руху ідея державної незалежності.

“Першою такою українською організацією, що стояла на засадах повної самостійності України, було “Братство тарасівців” – нелегальна студентська організація, створена в Полтаві в 1891 р. Її учасники дали клятву на могили Т.Шевченка всіма засобами поширювати серед українців безсмертні ідеї Великого Кобзаря. Засновниками цього патріотичного українського об’єднання були І.Липа, М.Міхновський та В.Шемет, а його активними членами – відомі письменники і науковці М.Коцюбинський, Б.Грінченко, В.Самійленко, М.Вороний, М.Кононенко, В.Боровик, Є.Тимченко, В.Боржковський та ін.” [9. 173].

У програмних документах товариства було чітко визначено, що воно орієнтується на ідею самостійної, суверенної і неподільної української держави у формі федерації Лівобережної, Правобережної, Степової України, Кубані й Галичини, рівної серед рівних, вільної між вільними, “без пана і хама” і без класової боротьби в майбутньому. Метою цієї держави мало стати усупільнення поверхні і надр землі, великого промислового виробництва та оптової торгівлі, свобода віросповідання, відділення церкви від держави, загальна безоплатна й обов’язкова освіта, створення національної армії.

Розвинені ці ідеї були також в опублікованому у Львові часописі “Правда” за 1893 р. “Profession de foi молодих українців”, де проголошувалося “... Ми, яко космофіли, ... що любимо усіх людей й бажаємо усій людськості однаково добра і широкої волі, повинні бути націоналами, бо того вимагає від нас моральне почуття наше. Ми повинні віддати всі свої сили на те, щоб визволити свою націю з того гнету, в якому вона зараз перебуває і дати за-для користи людности ще одну вільну духом одиницю” [1. 26-27]. Такий висновок із посилянь на “космофілство” в його драгоманівському трактуванні був новим в українській політичній думці. Національне не протиставлялося загальнолюдському, а трактувалося як його своєрідний і самоцінний вияв.

Саме тому автори цього маніфесту української національно свідомої молоді писали: “... Мусимо працювати в душі такого заснованого на моральному і науковому ґрунті ідеалу людського ладу, в якому немає місця нації пануючій і нації

підвладній, а українська нація, в ряд з усякою другою, користується однаково рівним правом. Через це ми маємо бути цілковитими прихильниками до *федеративного ладу в тих державах*, з якими з’єднана українська земля” [1. 30].

Для здобуття свободи власного народу тарасівці були готові до боротьби: “Ми повинні віддати всі свої сили на те, щоб визволити нашу націю від того гнету, в якому вона зараз перебуває... Кожна велика ідея вимагає духовної сили. З міцною душею, повним почуттям і послідовністю ми поставимо нашу національну справу так, що вона не залежатиме від сьогоднішніх обставин і виробимо з себе українську інтелігенцію в самому високому розумінні цього слова”. Своїм політичним кредо вони проголошували визнання Російської імперії за окупанта України і те, що справедливе розв’язання соціальних питань можливе лише за умови створення повністю незалежної української держави, задля майбутнього якої вони були готові віддати всі свої сили та вміння.

На підпільному з’їзді 1893 р. члени “Братства тарасівців” прийняли рішення перейти від організаційно-виховної роботи до політичних акцій. Але у квітні проти чільних діячів товариства почалися репресії, багато з учасників було заарештовано і вислано за звинуваченням в “українофільській пропаганді”, хоча про існування таємної організації поліція так і не довідалась. Після цих подій частина членів (Б.Грінченко, М.Вороний, О. та В.Чехівські) перейшла на автономно-федеральні позиції. Однак, більш радикальні залишилися вірними проголошеним ідеалам до кінця свого життя, продовжуючи роботу над їх реалізацією в інших формах та в інших організаціях.

Одночасно з тарасівцями в Україні виникали та діяли інші українські організації політичного спрямування. Так 1897 р. в Києві було створено “Загальну українську безпартійну політичну організацію”, а 29 січня 1900 р. в Харкові група студентської молоді заснувала Революційну українську партію (РУП). Відзначаючи значення її появи, В.Дорошенко писав: “Першою дійсно політичною українською організацією, що понесла в народ гасла революційної боротьби з існуючим ладом, була славетна Р.У.П., себто Революційна Українська Партія” [2. 34].

Програмою її на першому етапі існування став проголошений 1900 р. М.Міхновським (1873-1924) у Харкові та Полтаві на з’їзді української інтелігенції реферат “Самостійна Україна”, що того ж року з’явився друком у Львові.

В ньому автор, продовжуючи ідеї програмних документів “Братства тарасівців”, заявляє, що кінець ХІХ ст. позначився як явище, що характеризує новий етап розвитку людської історії, а саме – боротьбою народів за національно-державне самовизначення. Українська нація, вважає він, перебуває в становищі “зрабованої”, поневоленої. Кожна нація прагне до свободи і самостійного розвитку. Тож М.Міхновський підкреслює, що “... коли справедливо, що кожна нація з огляду на міжнародні відносини хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави; коли справедливо, що тільки держава одноплеменного національного змісту може дати своїм членам нічим не обмежену всестороннього розвитку духовного і осягнення найліпшого матеріального гаразду; коли справедливо,

що пишній розцвіт індивідуальності можливий тільки в державі, для якої плекання індивідуальності є метою, – тоді стане зовсім зрозумілим, що державна самостійність є головною умовою існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнародних відносин” [4. 13-14].

Як правник М.Міхновський аналізує причини поневоленого становища української нації і, зокрема, зміст Переяславського договору 1654 року. Його висновок однозначний: Україна на момент його підписання була самостійною суверенною державою, яка уклала союз із Московською монархією. Цей договір не позбавляв Україну державної самостійності, і всі подальші дії московської влади були направлені на порушення пунктів договору. М.Міхновський підкреслює, що з правовної точки зору Україна має всі підстави на відновлення своєї державності і не несе зобов'язань перед стороною, що порушила договір самостійно. Повернення до його положень, вважає він, повинно стати першим кроком на шляху до повної самостійності Української держави і програмою мінімум кожного свідомого українця. Лише після набуття повної державно-політичної самостійності український народ зможе вирішити питання про те, чи вступати йому в державно-політичні союзи з іншими націями.

Однак, одних правових підстав для отримання Україною незалежності недостатньо. Необхідно, вважає М.Міхновський, щоб цього прагнула сама нація і, в першу чергу, її провідники, еліта, яку він називає “інтелігенцією”. На жаль, на попередніх щаблях історичного розвитку українська еліта часто не виконувала свого призначення, раз у раз зраджуючи свій народ. Тепер же, на його думку, формується нове покоління провідників, здатне прийняти на себе відповідальність за майбутнє. Це покоління забезпечить національну солідарність, національне й соціальне звільнення українського народу: “Наша нація у своєму історичному процесі часто була несолідарною між окремими своїми частинами, але нині весь цвіт української нації, по всіх частинах України живе однією думкою, однією мрією, однією нацією (очевидно – надією – О.С.): “одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ”. Нині ми всі солідарні, бо зрозуміли, що були в нас і Берестечки, і Полтава. Ми відродилися з ґрунту, напоеного кров'ю наших предків, що лягли в боротьбі за волю України, ми виссали з молоком наших матерей стародавню любов нашої нації до вітчизни і її свободи і ненависть до насильства над нами” [4. 27].

Обстоюючи ідею національної солідарності, М.Міхновський досить емоційно і не завжди вважав намагався підкреслити вищість національних інтересів, необхідність ставити на перше місце інтереси української нації. “Але всі ці очевидні вади документа не можуть вплинути на загальну позитивну його оцінку щодо чіткої постановки питання про незалежну українську державу. Заслугою М.Міхновського перед українською державністю слід вважати те, що він публічно заявив про законне право українського народу самостійно вирішувати свої проблеми” [9. 43].

Один із перших радянських дослідників революційного руху в Україні О.Гермайзе, аналізу-

ючи зміст праці М.Міхновського, писав: ““Самостійна Україна” хоч і позначена була як видання РУП, фактично починала собою іншу течію. Ця течія так званого українського самостійництва, що сформувалося спочатку в Українську Народну Партію, а під час революції в партію соціалістів-самостійників, кволу політично, але вийшовши на словах, а подекуди й на ділі” [1. 65].

Дійсно, започаткований тарасівцями та “Самостійною Україною” М.Міхновського рух, хоч і набирав певної сили, все ж залишався далеко не самим впливовим в Україні, не говорячи про впливи російських партій різного спрямування. Самостійницька ідея не знаходила значної підтримки навіть у колах національно свідомих українців. Навіть актуалізація соціального питання, в т.ч. й робітничого, не сприяли завоюванню самостійниками провідних позицій в українському русі. Провідною була і залишалась ідея автономії як максимуму державницьких прагнень українців.

Революція 1905 р. значною мірою активізувала українське національне життя. Під впливом революційних подій царський уряд був змушений зняти найбільш варварські заборони щодо всього українського. По всій імперії, в тому числі в Україні, масово виникають численні союзи: інженерів, адвокатів, учителів, техніків, залізничників, фармацевтів, селянських тощо. Всі вони, окрім професійних інтересів своїх членів, ставили за мету своєї діяльності зміну існуючого політичного ладу в країні. Згадуючи ті часи, В.Дорошенко писав: “... По всіх усюдах повстають партійні організації, рямці котрих щораз ширшають, щораз більші круги людськості втягуються в партійні ряди, щораз голосніше лунають і щораз даліше розносяться українські політичні, суспільні й національні домагання. Особливо енергійно йшла пропаганда автономії України. На нечисленних робітничих і селянських мітингах (вічах) і масовках, в різного роду кружках, на всяких зборах і з'їздах, що були такі часті в тім бурливім часі, голосно і відкрито ставиться се домагання й виносяться серед загалу публіки відповідні резолюції” [2. 45].

Під тиском революційних виступів, царський уряд був змушений проголосити перехід до конституційного правління. 17 жовтня 1905 р. було проголошено про скликання Державної Думи із законодавчими правами. Незважаючи на те, що вибори проходили в умовах військових репресій, виборці поділялися на чотири курії – землевласників-поміщиків, міщан, селян і робітників. Українцям вдалося провести до неї значну кількість національно свідомих депутатів.

“У Думі зформувалася Українська Парламентарна Громада, до якої приступило 45 послів. Головою її був адвокат і громадський діяч з Чернігова І.Шраг; серед членів були: В.Шемет та П.Чижевський – від Полтавщини, М.Біляшевський та барон Ф.Штейнгель – від Києва, А.В'язлов – від Волині. Парламентарна Громада мала свій пресовий орган – “Украинский весник”, редактором якого був М.Славинський, а секретарем – Д.Дорошенко. У журналі взяли участь найкращі наукові сили України: М.Туган-Барановський, О.Лотоцький, М.Грушевський, І.Франко, О. Русов та інші” [6. 423].

Об'єднуючою політичною ідеєю для українських депутатів була якнайширша державно-полі-

тична автономія України у складі демократичної Росії. М.Грушевський підготував декларацію від імені Української Парламентської Громади, однак вона не була виголошена, оскільки перша Дума, проіснувавши 72 дні, була розпущена.

У другій Думі, вибори до якої пройшли в січні 1907 р., Українська Громада мала 47 членів та часопис "Рідна справа – Вісті з Думи", в якому друкувалися промови членів Думи, заяви Громади. Громада виступала з домаганнями автономії України, широкого місцевого самоуправління, введення української мови у школи, суди, церкву, створення кафедр української мови та історії в університетах краю, підготовки українських педагогічних кадрів в учительських семінаріях тощо.

У третій Думі 37 депутатів внесли проект про введення української мови навчання у початкових школах, що викликало різко негативну реакцію з боку російських шовіністичних клів. Однак, як і ряд інших ініціатив патріотично налаштованих українських депутатів, цей проект не був прийнятий – в Російській імперії почалася доба післяреволюційної реакції.

Розпочалися репресії уряду, що викликали в різних українських партіях прагнення до утворення потужної об'єднаної політичної організації. 1908 р. діячі українського руху ввійшли, незалежно від ідеологічних орієнтацій та партійної приналежності, до Товариства Українських Поступовців (ТУП), яке стало єдиною українською партією. Об'єднання відбулося на засадах конституціоналізму, парламентаризму та національно-культурного самовизначення.

ТУП намагалася скоординувати свої дії в Думі із представниками російських централістських партій, в першу чергу, трудовиків та кадетів, які зобов'язувалися підтримувати українські прагнення. Спільними зусиллями вдалося перетворити факт заборони царською владою святкування роковин Т.Шевченка 1914 р. на тему для обговорення на загальноросійському рівні та розпочати в стінах Думи і поза ними жваву дискусію.

Поступовий розвиток українського руху в Російській імперії було перервано початком Першої світової війни, яка викликала масовий патріотичний рух – робітники припиняли страйки, Дума урочисто підтримала уряд, заявивши про свою лояльність до нього. В "Украинской жизни", редактором якої був С.Петлюра, було опубліковано декларацію, в якій говорилося про те, що українці виконають свій обов'язок щодо держави. Правда, сама ця держава, скориставшись патріотичною істерією, розгорнула кампанію жорсткого переслідування будь-яких проявів українства: було заборонено діяльність "Просвіти", закрито українські видавництва, скасовано дозвіл на друкування українською мовою, багато українських діячів, в тому числі і М.Грушевський, були заслані вглиб імперії.

Світова війна призвела до того, що українці були змушені воювати у складі армій протиборствующих сторін, захищаючи їхні, а не свої інтереси. Мільйони українців були рекрутовані до російської та австро-угорської армій. В останній, щоправда, були створені й військові частини українських Січових Стрільців, які діячі українського руху в Галичині бачили прообразом та кадровим кістяком майбутньої національної армії.

Вибух воєнних дій частина українських діячів самостійницької орієнтації сприйняла як вдалу

нагоду для вирішення питання про державну незалежність України із залученням зацікавлених зовнішніх сил. Поза межами Російської імперії 1914 р. як державницький центр було створено Спілку визволення України. Її діяльність викликала жорстку критику з боку як російських сил різних політичних орієнтацій, так і українських політичних і громадських діячів. Найбільшими критиками діяльності СВУ були українські соціалісти.

"Найжорсткішим критиком СВУ був Лев Юркевич, який пояснив, що він і його товариші, "не вороги ідеї самостійної України", але "наші російські товариші тільки б тоді виявили себе справжніми інтернаціоналістами, коли б їхні організації і преса на Україні признали разом з нами необхідність боротьби за визволення нашого народу і щоб вони разом з нами при кожній нагоді давали відсіч проявам національного поневолення". Тобто Юркевич саме існування України як державного утворення, поставив у пряму залежність від того, наскільки сліпо і вірогідно будуть підтримувати сили української революції революцію російську. Він так вірив у справедливість міжнародного соціалізму, насамперед російського, що навіть звернувся до Троцького-Бронштейна з ідеєю проведення міжнародного інтернаціоналістичного соціалістичного суду над членами СВУ з єдиною метою, аби ті не мали права називати себе соціалістами" [8. 10].

Спалах підігрітого війною імперського патріотизму та жорсткі репресії царської влади придушили розвиток українського руху, але не змогли знищити його вповні. Як тільки злигодні воєнних дій почали переважувати в суспільстві шовіністичні, ура-патріотичні настрої, як тільки захиталися основи імперії, українство знову вийшло на вулиці. Лютнева революція 1917 р. в Санкт-Петербурзі сколихнула українську громадськість. По всій Україні, а також у столиці імперії пройшли масові українські маніфестації. Проголошені Тимчасовим урядом політичні свободи були одразу ж використані для відродження українських політичних та культурницьких організацій. У Києві 17 березня була створена Центральна Рада як орган репрезентації інтересів українського народу перед російським урядом. До неї увійшли представники різних українських політичних партій, груп та громадських організацій: військовиків, робітників, кооператорів, студентів, православно-духовенства Києва, Українського наукового товариства, Педагогічного товариства, Товариства українських техніків та агрономів, ТУПу тощо. Головою Центральної Ради було обрано М.Грушевського.

Під впливом революційних подій в Україні відроджувалися або засновувалися нові українські політичні партії. Найвпливовішими в організованому українстві були Українська Соціал-Демократична Партія (УСДРП), Українська партія Соціалістів-Революціонерів (УСПР) та Українська Партія Соціалістів-Федералістів (УПСФ). Ці політичні організації виявилися домінуючими в Центральній Раді, а пізніше і в Директорії УНР.

Центральна Рада, складена переважно з представників різноманітних політичних партій соціалістичного напрямку, орієнтувалася на ідею автономії України у складі демократичної російської республіки. Прихильники ідеї державно-політичної самостійності були у меншості,

і їхня аргументація ігнорувалася керівництвом Ради. “Саме інтелігенція з числа українських демократичних кіл соціалістичної спрямованості, що переважно мешкали у Києві (соціалісти-революціонери, соціал-демократи, соціалісти-федералісти, радикали та ін.) ... створила у перші ж після лютневі дні найбільш впливовий згодом політично-координаційний центр революційних сил – Центральну Раду у Києві. Концептуальну платформу її діяльності було розроблено зусиллями багатьох поколінь визначних українських політичних мислителів, які ніколи не відокремлювали свої погляди від загальнолюдської демократичної скарбниці, узагальнено і відображено в численних працях М.Грушевського, В.Винниченка, інших відомих учених, письменників та політичних діячів, платформах і програмах численних політичних партій, товариств і громад, що діяли в Україні до Лютневої революції. Саме тому з першого дня існування Центральної Рада у Києві відкрито проголосила свої політичні цілі і домагання: “територіальна автономія України з державною українською мовою, з забезпеченням прав національних меншостей – росіян і інших”. Від цих прагнень Центральної Рада не відступала ні на крок аж до докорінної зміни політичної ситуації, викликаной Жовтневою революцією у Петрограді” [5. 228]. Лише під впливом обставин – Жовтневого перевороту, розпочатого наступу на Україну більшовицьких військ та необхідності якнайшвидшого укладення миру із Центральними державами, Рада проголосила 25 січня 1918 року Четвертий Універсал, який декларував незалежність Української Народної Республіки.

Та час було втрачено. Деморалізована соціалістичними агітаторами армія не змогла захистити український уряд, а закликані на допомогу німці не мали особливого бажання підтримувати Центральну Раду. Більше того, керівництво Ради послідовно відмовлялося прийняти допомогу від патріотичних сил України, якщо вони належали до “соціально чужих” прошарків, не використано для захисту Києва від більшовиків і можливості 60-тисячного 1-го українського корпусу на чолі із П.Скоропадським та інших українзованих частин армії.

Як відзначає М.Жулинський, описуючи події цього часу, “більшовицькі загони вже плюндрували Слобожанщину та Лівобережжя, прямуючи на Київ, так звані українські більшовики, що зазнали повної поразки на Всеукраїнському з’їзді рад у Києві, творять в Харкові пробільшовицький з’їзд рад і створюють свій уряд з 12 осіб, 11 з яких були більшовиками, дають дозвіл на вивіз українського хліба до Центральної Росії і нацьковують всіх і все на уряд Української Народної Республіки, а Центральна Рада, втрачаючи катастрофічно авторитет і рештки й так незначних військових сил, думає про скликання Загальноукраїнських установчих зборів, які мають “рішити профедеративну зв’язь з народними республіками колишньої Російської імперії” [3. 72-73].

Кілька місяців існування Української держави на чолі з гетьманом П.Скоропадським виявилися часом політичної стабільності в Україні: відновилася робота транспорту, засновувалися державні інституції. Але політика гетьмана, направлена на наведення порядку в країні,

зіткнулася з небажанням селянства повертати отримані від революції землі поміщикам, а проголошений ним курс на майбутній союз із монархічною Росією відвернув від нього багато патріотичних сил. Організоване українськими соціалістами об’єднаними, в Національний Союз на чолі з В.Винниченком, повстання проти гетьмана закінчилося встановленням Директорії, яка, в свою чергу, впала під ударами зовнішніх сил, підірвана процесами внутрішньої анархії, так званої “отаманщини”, не зумівши ні створити міцної та дієздатної державної організації, ні реально об’єднати обидві частини України, наповнити змістом Акт злуки УНР та ЗУНР від 22 січня 1919 р.

“В Україні розвивалися практично дві революції, цілі яких, поза ілюзорну схожість соціальних гасел, були, по суті, різні. У середовищі російськомовного робітничого класу революція у Україні мала всі загальні ознаки російської революції – ради робітничих і солдатських депутатів та місцеві організації головних російських політичних партій. Тут, по суті, розвивався лише місцевий варіант загальноросійської революції. В українському селі, завдяки його самоорганізації через Селянську Спілку та мережу селянських кооперативів, об’єднаних Центральним Українським Кооперативним Комітетом, українські соціалісти завжди могли мобілізувати тисячі селян для міських маніфестацій. Це – ключ до сили українського руху і його органу – Української Центральної Ради в Києві” [8. с.11-12].

Але ця сила була використана керівництвом Центральної Ради вкрай неефективно. Причинами цього є і певна інертність українського селянства, низький рівень його національної свідомості, традиційне неприйняття держави, і нездатність чільних діячів українського руху в той важливий історичний період поєднати державницьку і соціальну ідею таким чином, щоб вона стала прийнятною основній масі населення, їх зашореність в ідеологічних питаннях, прагнення “зберегти вірність загальноросійському демократичному руху”.

Поразка визвольних змагань української національної революції 1917-1920 рр. призвела до кризи світогляду передових кіл української революційної молоді, до розчарування в ліберально-демократичних та соціалістичних ідеалах вождів Центральної Ради УНР, Гетьманської Держави, Директорії. Наслідком цієї кризи стала зміна ідеологічних орієнтацій української молоді міжвоєнного покоління. В Радянській Україні прагнення поєднати радикальну політичну теорію більшовизму із завданнями національного визволення знайшло своє вираження у націонал-комунізмі, у вибухоподібному формуванні новітньої української культури, умови для якої створило “розстріляне відродження”, у пробудженому відчутті національної ідентичності у широких мас.

На українських землях поза межами Радянської України новими “володарями дум” нового покоління українських політиків стали ті, хто зумів запропонувати альтернативу ідеології “інтернаціоналістичного братерства” старих вождів. Після появи епохальної роботи Д.Донцова “Націоналізм” радикально-націоналістичний напрямок стає невід’ємною частиною українського політичного мислення.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гермайзе О.* Нарис з історії революційного руху на Україні. – Б.м., Б.р. – Т.1. – 389 с.
2. *Дорошенко В.* Українство в Росії. Новіші часи. – Відень, 1917. – 115 с.
3. *Жулинський М.Г.* Вірю в силу духа: Іван Франко, Леся Українка і Михайло Грушевський у боротьбі за піднесення політичної і національної свідомості української людини. – Луцьк, 1999. – 103 с.
4. *Міхновський М.* Самостійна Україна. Програма Революційної Української партії із 1900 року / Вступ В.Шаяна. – Лондон, 1967. – 32 с.

5. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю.І.Римаренка. – К., 1997. – 656 с.
6. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. У 2 т. – Т.2. – К., 1992. – 608 с.
7. *Світенко С.І.* Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ, 1999. – 240 с.
8. Українська державність у XX столітті. Історико-політологічний аналіз / О.Дергачов (керівник авт. колективу). – К., 1996. – 448 с.
9. *Шевчук В.П. Тараненко М.Г.* Історія української державності: Курс лекцій. – К., 1999. – 480 с.